

Zdenka Torkar Tahir

»TA STARE JESENICE« ALI MUROVA IN PLAVŽ

Naselje Jesenice do prvih let 20. stoletja lahko enačimo s teritorijem Murove. V širšem pomenu so tako Stare Jesenice oziroma Murova obsegale naseljen prostor od začetka ceste, ki vodi v Planino pod Golico, do današnje kavarne Novak (stavba nekdanjega hotela Korotan). Če pa se opredelimo zelo ozko, pa pod Murovo danes prištevamo le naselje oziroma hiše, ki s hišnimi številkami sodijo pod naslov Murova.

Na splošno oziroma glede na krajevno rabo imena in razumevanje domačinov pa je Murova tisti predel mesta, ki rahlo dvignjen sloni ob vznožju Mirce in zaseda prostor med jeseniško cerkvijo na vzhodu in cesto v Planino pod Golico na zahodu.

Naselje Plavž se je vse do prve polovice 20. stoletja širilo ob bregovih potoka Jesenice, od takrat dalje pa je pokrilo območje jeseniških polj in travnikov do predela starih Jesenic oziroma Murove. Po drugi svetovni vojni se je mesto razdelilo v krajevne skupnosti.

Območje Plavža in Murove, ki je pred desetletji sodilo že pod eno Krajevno skupnost Plavž, je danes razdeljeno v tri, in sicer: KS Cirila Tavčarja, KS Staneta Bokala in KS Mirka Roglja - Petka.

RAST IN RAZVOJ NASELIJ

Najzgodnejšo prisotnost človeka v jeseniški dolini dokumentirajo nekatere redke najdbe kamnitih orodij, eno z Jesenic in drugo z Borovelj na Javorniku. Po prvi svetovni vojni je Ivan Hafner na svojem vrtu blizu bivšega Čufarjevega kopališča, nasproti današnje železniške postaje na drugi strani tirov, izkopal izbrušeno in preluknjano kamnito sekuro, ki se je nahajala v globini 60 cm. Izvirala naj bi iz mlajše kamene dobe (2000 let pred našim štetjem). Na Jesenicah pa je bila leta 1932 najdena še bronasta sekira in po drugi svetovni vojni na levem bregu Save v Milanovem logu železna sekira, podobna keltski iz Bohinja.

V ŠTIRINAJSTEM IN PETNAJSTEM STOLETJU

Prvo zanesljivo omembo naselja Jesenice najdemo šele v Ortenburškem rudarskem redu, ki ga je Friderik Ortenburški izdal leta 1381 za rudnike železa, ležeče nad njegovo vasjo Jesenice. Po rudarskem redu so morali surovo in kovano železo, ki je bilo določeno za prodajo, stehitati na davčni tehtnici na Jesenicah in zanj plačati določeno davščino. Ime je zapisano v nemščini kot Assnighh in označuje kmečko naselje, kjer se je poleg kmetijstva na najstarejšem predelu Murove postopoma razvijala tudi trgovina. Ob jeseniški mitnici naj bi trgovci prevzemali železo, kar je privedlo do ustanovitve trga. Točne letnice nastanka sicer ne poznamo, toda Valvasor v 17. stoletju naselje že imenuje trg.

Drugo zanesljivo omembo najdemo v urbarju belopeškega gospostva iz 1498. Na Jesenicah (zapisano Assnighk) je bilo po tem urbarju 12 hub – fevdalnih posestev, žaga ter dve kladivi.

V ŠESTNAJSTEM STOLETJU

Jesenice so na začetku 16. stoletja spadale še pod radovljiško župnijo. Ker jih je tamkajšnji duhovnik obiskoval le redko in je prebivalstvo naraščalo, so Jeseničani prosili za lastnega duhovnika.

Nadvojvoda Ferdinand je prošnji ugodil in leta 1526 ustanovil župnijo, ki je obsegala Jesenice, Plavž, Savo, Planino pod Golico, Javornik, Javorniški Rovt, Koroško Belo in Potoke. Cerkev sv. Lenarta so zidali leta 1523.

Ortenburžani so bili takrat za nas najpomembnejši posvetni vladarji.

V Gornjesavski dolini nas vodijo najstarejši sledovi rudnikov v Planino pod Gloico. Medtem ko je bila dolina ob Savi zaradi povodnji, močvirij in mrzlega podnebja do 14. stoletja še neobljudena, so k naselitvi vabile sončne planine Golice in Kočne, ki niso nudile le sočnih pašnikov, ampak tudi bogate zaklade železove rude. Zato so tu ortenburški podložniki iztrebljali gozdove in začeli pridobivati železo.

V okviru ortenburške posesti na današnjem Gorenjskem se je poleg starejšega radovljiškega gospostva leta 1404 oblikovalo še tako imenovano belopeško gospostvo. Takrat je Friderik Ortenburški pripeljal prve fužinarje s Koroške v Belo Peč pri Trbižu, kjer so zasnovali temelje bodočega trga in nad naselbino zgradili utrdbo, ki so jo celjski grofje leta 1431 spremenili v belopeški grad. Nastalo je belopeško gospostvo. Njihova posest je v porečju Save Dolinke segala do levega brega potoka Ukova. Ker je bilo potrebno in bolj ugodno del uprave prenesti s sedeža v Beli Peči na Jesenice, je baron Sigmund Dietrichstein leta 1521 sezidal na Jesenicah graščino (danes Kosova graščina) – upravno poslopje, v katerem sta dobila svoj sedež oskrbnik in upravnik belopeške posesti na današnjem Gorenjskem. Ob razmahu železarstva in porastu prebivalstva v 16. stoletju je naselje pod pobočjem Mirce, današnja Murova, doživelo precejšen napredek in razvoj. Imelo je predvsem kmečko–trgovski značaj. Skozenj so s Planine pod Golico vozili železo na jeseniško mitnico, kjer so ga prevzemali laški trgovci. Vas je imela številne hleve za tovarne in vprežne konje in vole. Letno so na Jesenicah prodali 100 do 300 kop železa, kar je pomenilo precejšnje bogastvo.

V SEDEMNAJSTEM STOLETJU

Naselju je dala ime talilna peč, ki so jo po italijanskem vzoru zgradili Bucelleniji. Po legi sta bila tako Plavž kot Sava samostojni fužinarski naselji z značilnimi elementi, ki so ju oblikovali – z graščino, cerkvijo in ustreznimi fužinarskimi stavbami. Cerkev sv. Barbare sta dala postaviti Orfej Bucelleni in njegova žena Camilla. Ljubljanski škof Tomaž Hren je posvetil temeljni kamen 21. avgusta 1614. Za posvetitev cerkve je bilo vse pripravljeno 9. aprila 1617. Plavž je postal prizorišče živahnega verskega, socialnega in ekonomskega dogajanja. Zanimivo je bilo še posebej na dan sv. Barbare in ob prazniku cerkvene posvetitve, ko je bil ob njej sejem. Na dan sv. Florjana pa se je tu vsako leto končala procesija radovljiških meščanov, ki so jo prirejali v spomin na požar, ki je v Radovljici divjal 14. januarja 1654. V procesiji so hodili mimo Studenčic in Rodin do Plavža.

Za zgodovino Plavža in Jesenic v 17. stoletju nam je najdragocenejši vir Valvasorjeva Slava vojvodine Kranjske in v njej objavljeni bakrorezi. Plavž je upodobljen z graščino, zidano v renesančnem slogu, ki ima poudarjeno nadstropje in zgodnjebaročno oblikovan vhod, ter s preprosto, verjetno enoladijsko stavbo cerkve, ki ima zvonik ob prezbiteriju in vhod preproste pravokotne oblike. Celoten prostor omejuje zid. V pisnem delu za Plavž navaja, da je tam železaril Baptista Locatelli in prodajal jeklo v Italijo. Zanimiv je še njegov opis riž, po katerih so pozimi spuščali

les v dolino. Z velikim jezom so zajezili Jesenico v majhno jezero, vanj nametali hlodovino in jo pozimi spuščali v dolino po zaledenelih rižah, na njihovem koncu pa je bil križni nož, ki je hlodovino razcepil.

Valvasorjeva podoba Jesenic zajema Murovo s cerkvijo sv. Lenarta in graščino.

Vsi kmečki sinovi niso mogli postati gospodarji kmetij, zato so si na srenjski zemlji postavili koče, si ustvarili družine ter živeli kot rokodelci, dninarji ali pa so si poiskali zaslužek pri fužinah. Iz 17. stoletja sta se na Jesenicah ohranili dve kajžarski domačiji, ki kažeta bivanjske razmere kajžarjev. Gre za Pračkovo hišo na Murovi št. 18 in Pavlekovo hišo na Murovi št. 12. Notranjost hiš tvorita le dva prostora: majhna izba in črna kuhinja. Lesena sta strop in gank. Da je bilo življenje skromno, pričajo tako majhni prostori kot pretežno lesena gradnja. Najbolj znan jeseniški kajžar, ki ga omenja tudi Valvasor, je bil puškar Peter Botti, ki si je pridobil znatno premoženje.

O visoki stavbarski arhitekturi na Murovi pričajo le še ohranjeni detajli. Zašiljen gotski portal Resmanove hiše (Ulica M. Roglja 2) iz 16. in 17. stoletja, lesena hiša z lepo rezljanim gankom iz leta 1634 in gotski portal z železnimi vrati iz 16. stoletja (Pavlekova hiša, Murova 12). V Markeževi hiši (Murova 13) je v notranjščini še ohranjen poznobaročni portal iz zelenega tufa ter poznogotski portal in poznogotsko kamnito okno.

V OSEMNAJSTEM STOLETJU

Za drugo polovico 18. stoletja je za Plavž, Jesenice in Savo ob vojaškem zemljevidu zapisano, da so vasi oddaljene ena od druge od 400 do 500 korakov.

Po Pokornovih zapisih je bilo leta 1754 v jeseniški fari 156 hiš in 1160 prebivalcev.

V DEVETNAJSTEM STOLETJU

»Okoli leta 1820 je štelo naselje (Jesenice) okoli 60 hiš, z okolico vred pa približno 115 poslopij. Zraven je treba prišteti še toliko hlevov, saj skorajda ni bilo hiše brez živine. Središče takratnih Jesenic je bila današnja Murova. /.../ Tedaj edini mizar je imel hišo nad Korotanom (hotel Novak). Leseni hiši so rekli pri Jakmu. /.../ Zraven današnje Kosove graščine je bila tedaj edina gostilna – pri Lenartku, takoj nad njim je bila skromna pekarna pri Frtovčk, blizu pa hiša zidarskega mojstra pri Domenk. Hiše so bile zidane samo do pritličja, zgornji del pa je bil lesen. Temeljev za hiše sploh niso kopali, pač pa so gledali, da je bil teren skalnat. Za kritje hiš so uporabljali samo deske oziroma cepljenke, ki so jim rekli »šinkeljni«. Poleg zidarja je bil urar, hiši se je reklo pri Novšku. /.../ Na Murovi je bila tudi popolnoma lesena hiša pri Škafarju (izdelovali so škafe, kadi, pletene koše in različne cokle). Kovača so dobile Jesenice kasneje. A veliko kmetij je imelo kovačnico kar doma. /.../ Na današnjem Zgornjem Plavžu je bil mlin za mletje sadre in izdelovanje mavca (kamen so dobili na pobočju Žerjavca). Mavec je šel zelo dobro v prodajo, sodil pa je pod »srenjo«, pod skupno lastnino takratnih kmetov in kajžarjev. To so bile glavne obrti tistega časa. Poleg njih so bili še samouki čevljarji, krojači, mizarji, kolarji in tesarji, ki so opravljali dela po domovih. Takemu delu so po domače rekli "štera".«

V DVAJSETEM STOLETJU

V desetletjih od 1880 do 1931 so beležile Jesenice s sosednjo Savo največjo, kar 500 odstotno rast prebivalstva. Seveda ima večji delež rasti Sava, ki je po zgraditvi industrijskih železarskih obratov doživela pravi razcvet.

Za Jesenice je bila večjega pomena tudi preselitev ceste s Save na Jesenice, kjer je bila 1928. na novo zgrajena.

V letu 1934 so bile na Jesenicah poimenovane ulice. Do takrat so bili naslovi vseh hiš navedeni pod Jesenice, Savo ali Plavž. Jesenice so imele prej 174 hišnih števil, Plavž pa 25. Seznam hiš po ulicah in hišnih številkah nam pokaže, da je bilo leta 1934 pod Jesenice vpisanih 188 in pod Plavž 42 hišnih števil. Ulična razdelitev Jesenic je bila naslednja: Gosposvetska cesta, Cerkevna ulica, Cesta na Golico, Kosova ulica, Murova, Na Pejcah, Pod gozdom, Pod Mirco, Prešernova cesta, Prosvetna cesta, Slomškova ulica in Skladiščna ulica, Kralja Petra cesta in Krekov trg, Železniška ulica in Trg kralja Aleksandra. Plavž pa je bil razdeljen na naslednji način: Gosposvetska cesta, Spodnji Plavž in Zgornji Plavž .

Kakšna je bila politična razdeljenost mesta, nam kaže članek v časopisu Na mejah iz leta 1937: »Jesenice so industrijski kraj. Z vseh strani drvi ljudje za zaslužkom. Vsak prinese s seboj svoje misli in ideje. Zato je čisto razumljiva idejna zmeda v našem kraju. V glavnem pa se prebivalci ločijo v tri skupine: liberalce, socialiste in naše (klerikalce)... V gornjem koncu to je na Plavžu, prebivajo večinoma ljudje, ki že od nekdaj žive tukaj. Skoraj vsi so ohranili svojo tradicijo in se niso navzeli različnih modernih fraz. Kar je pa drugih so večinoma indiferentni. Oni del Jesenic od Plavža do cerkvenih stopnic je bolj pisan. Tu že opazimo rdeče pege med našimi (klerikalci) na Murovi in indiferentnimi ob cesti. Ne manjka pa tudi takih, ki se obračajo kakor veter piha. Mladina vleče bolj na liberalno plat, vidimo pa tudi par krivovercev – adventistov. Glavno cesto imajo od cerkvenih vrat do kolodvora zasedeno večinoma liberalci, razen par primerov indiferentnih in naših. Od kolodvora pa do šole so naši (klerikalci) v večini, le mladina je bolj naklonjena liberalcem. Socialisti skoraj ne pridejo do besede. Okrog Krekovega doma in za progo pa je velika zmeda. Mnogo je takih, ki so tam, "kjer jim kruha dajo". Precej je tudi omahljivcev, pravih socialistov pa je malo. Pod progo do tovarne prebiva največ naših le malo je liberalcev in nekaj več socialistov. Kar je pa naših, se dobro drže. Ob Kralja Petra cesti in na Stari Savi so se utaborili rdeči. Med njimi je mnogo takih, ki so iz naivnosti prešli na ono stran. Nekaj pripadnikov imajo tudi plavi, a odločno naših je malo. Na oni strani Save so vse tri skupine precej pomešane...«

V času nemške okupacije so bila ponemčena tudi imena ulic. Naj navedem nekaj primerov: Cesta na Golico se je preimenovala v Alpenstrasse, Gosposvetska cesta v A. Hitlerstrasse, Murova v Altassling, Spodnji Plavž v Unterbleiofen, Zgornji Plavž v Oberbleiofen in med njima na novo Bleiofen Strasse (prej še Gosposvetska cesta).

Šele konec štiridesetih let 20. stoletja pa so bili za posamezne predele Jesenic izdelani urbanistični načrti (arhitekta: Nikolaj Bežek in Katarina Graselli).

Do leta 1945 so se Jesenice od Plavža do Koroške Bele razvijale skoraj nenačrtno in v treh »arhitekturnih slogih«. »Barakarski slog« je nastal v obdobju pred prvo svetovno vojno, »slog pristradanih in prigaranih delavskih hišic« v času med obema vojnama in po drugi vojni »slog

modernih blokov« na Plavžu. A stanovanjska stiska je ostajala, saj se je prebivalstvo sedanjega območja Jesenic v desetih letih povečalo z 9000 (pred vojno) na 17 000, stalež delavstva v železarni pa se je v istem obdobju skoraj podvojil. Nemalo je bilo primerov, da so družine živele v kletnem prostoru, barakah ali podstrešnih prostorih. Pogosto so koristile en sam prostor za kuhinjo, spalnico, pralnico, sušilnico in drvarnico. Ali pa so po dve, tri ali celo štiri družine živele v enem samem stanovanju.

V sklopu nove urbanistične ureditve so bili v začetku petdesetih let na nekdanjih plavških travnikih (ob današnji Cesti Cirila Tavčarja) zgrajeni najprej stanovanjski bloki. Prvi je bil zgrajen leta 1952. V začetku šestdesetih let so bili zgrajeni bloki s po tremi vhodi in ravno streho na današnji Cesti revolucije, leta 1962 pa prve tri stolpnice (v njih 120 stanovanj) ob Titovi cesti.

Leta 1961 so bile Jesenice že peto največje slovensko mesto po številu prebivalcev. Tri petine vseh občanov je živelo v mestu, ostali pa v okoliških vaseh občine, ki je štela 26 016 prebivalcev.

Gradnja blokov in stolpnic pa se je bolj ali manj neprekinjeno nadaljevala še v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja. V tem obdobju je še 16 stolpnic zraslo na Plavžu in pod Murovo, v t. i. Centru II. Zadnji dve stolpnici sta bili zgrajeni skoraj nasproti Kosove graščine leta 1987.

S pomočjo takrat še gospodarsko mogočne železarske industrije pa je bila zgrajena tudi kulturna, športna, šolska, zdravstvena in prometna infrastruktura. Jesenice so tako v povojnem obdobju dobile novo bolnico, zdravstveni dom in občinsko stavbo, železniško postajo, kino, bencinske črpalke, pošto, banke, nove vrtce in šole, kopališče ..., kasneje v začetku devetdesetih let 20. stoletja še avtocesto in cestni predor Karavanke.

Tudi prehod iz 20. v 21. stoletje je Jesenicam prinesel veliko sprememb in vidno preobrazbo. Na lokaciji propadlih in porušenih železarskih obratov na Savi je zraslo obrtno in sodobno trgovsko središče. Občina Jesenice si je uredila novi sedež v nekdanji upravni stavbi Železarne Jesenice. Na prostoru Spodnjega Plavža je zrasel nov trgovski, industrijski in poslovni center, mesto je dobilo tudi prvo visoko šolo za zdravstveno nego. Jedro oziroma najstarejši predel mesta z Murovo pa je v zadnjih desetletjih vse bolj izgubljal nekdanji živahen utrip. Prenovljena cesta skozi mesto teče ob njegovem robu, skozenj pa enosmerna cesta. V njem vztrajajo še nekatere trgovine, ki imajo v novih trgovskih centrih hudo konkurenco, in nekateri gostinski lokali.

Leta 1962 je bil v Železarju objavljen naslednji zapis: »Najstarejši del Jesenic je naselje Murova, kjer so še ohranjene nekatere hiše, ki že predstavljajo kulturni spomenik. Morda bi kazalo kakšno od najstarejših zaščititi in jo tako obvarovati. Toda tudi na Murovi je vedno več novih stanovanj, sodobno urejenih, z velikimi in zračnimi okni, namesto majhnih in tesnih; na vsakem koraku se srečuje staro z novim.«

Murova, najstarejši del Jesenic, ima danes bolj ali manj prenovljeno lice. Hiš ni manj, v zadnjih letih je bilo postavljenih celo nekaj novih. Večina je zrasla na mestu svojih predhodnic in le redke so ogledalo svoje večstoletne preteklosti. Pred osmimi desetletji so naravne sile uničile tri domačije. Plaz z ogromno skalo je sprožila neprevidnost pri gradnji prvega večjega vodnega zbiralnika. In ta neprevidnost je tudi pomagala izpolniti prastaro prerokbo oziroma napoved, da se bo velika skala na Mirci nekoč zrušila na Murovo. Na srečo so imeli lastniki podrtih hiš svojo zemljo tudi na Plavžu, da so si lahko zgradili v bližini nove hiše.

LEGA, VODE , CESTE, ŽELEZNICE IN DRUGE KOMUNIKACIJE

Lega najstarejšega dela Jesenic oziroma Murove, ki je prislonjena tesno ob vznožje Mirce, dokazuje, da so kmetje in kajžarji stoletja dolgo znali gospodarno ravnati z obdelovalno zemljo in obdržati svoje njive in travnike v dolinskem delu Plavža vse do prve polovice 20. stoletja.

Jesenice leže na nadmorski višini 584 m v ozki Gornjesavski dolini. S severa obdajajo mesto prisojna, porasla in plazovita pobočja Karavank z obronki (1026 m visoka Mirca), z juga pa se dviga skoraj navpično predgorje Julijskih Alp, apniška pobočja gozdnate planote Mežakle (1299 m). Prav zaradi nje je pozimi na Jesenicah zelo malo sonca. Usmerjenost doline je narekovala mestnemu razvoju in prometu le dohode s severozahoda in jugovzhoda. Skozi dolino in mesto teče reka Sava Dolinka, ob njej železnica, glavna cesta ter po vznožju Mežakle še avtocesta. Planota Mežakla je bolj suha in zato z juga ni vodnih pritokov, medtem ko se iz karavanške smeri v Savo iztekata potoka Ukova in Jesenica. Različni viri in ustno izročilo pravijo, da je bilo območje jeseniške doline zelo močvirno in nekdanj morda celo zalito z jezerom. Iz karavanške strani pa pritekajo še drugi manjši potoki. Potok Ribjek, ki izvira na Pejcah, je bil zajet že takoj pri izviru ter teče po cevi do rezervoarja nad stavbo zdravstvenega doma. Za vodovod je bil ujet že ob gradnji Rudolfove železnice leta 1870. Njegovo vodo sta si razdelili železnica, saj je bil speljan pod tiri do kurilnice, in občina. Sam potok pa teče od zajetja naprej naravnost navzdol za Čufarjevim gradičem.

V srednjem veku se je uporabljala še stara rimska cesta, ki naj bi jo trasiral in zgradil Julij Cezar leta 57 pred našim štetjem. Ta pot, kasneje imenovana stara korenska pot, pa je v začetku 13. stoletja predstavljala smer za naseljevanje slovenskega življa s Koroške v slabo naseljeno in z gozdovi poraslo dolino reke Save. A promet je naraščal šele od 14. stoletja. Leta 1726 je bila korenska cesta popravljena in razširjena, imela je tudi povsod dobre in trdne mostove. Proglašena je bila za komercialno cesto I. reda. Potekala je na relaciji Kranj–Naklo–Zabreznica–Javornik–Jesenice–Podkoren–Beljak. Od takrat dalje se je razvijalo vozarstvo, ki je bilo do izgradnje železnic glavna oblika prometa in pomembna dejavnost. V 17. stoletju je domnevno že delovala poštna zveza s Koroško – poštni sli.

V drugi polovici 18. stoletja, okoli leta 1780, je že delovala redna poštna povezava med Kranjem in Beljakom. Prva poštna postaja je bila pri Podvinu, druga najprej na Savi (Ruardova graščina) in od leta 1788 na Jesenicah, tretja pa v Podkorenu. Na poštni postaji so zamenjavali konje, vozove in postiljone, prevzemali in oddajali poštno pošiljke, tu so vstopali in izstopali potniki. Zato je bila postaja združena z velikim hlevom za konje ter gostilno. Leta 1875 so poštno postajo spremenili v poštni urad (stavba izpraznjenega hotela Pošta).

Iz Planine pod Golico je vodila čez Pejce stara kolovozna rudna pot. Ob njej je bilo v času prevozov rude postavljenih več znamenj oziroma kapelic. Od prvega, še obstoječega počivališča z znamenjem, kjer je bil prej lesen križ, je bil od vrha Pejca do počivališča 500 m nižje ob drugem znamenju za voznike najtežji odsek. Na njem je strma, ovinkasta in kamnita pot največkrat zrahljala navezo na glavah volovskih vpreg ali pa je bilo potrebno pritrditi volovsko podkev. Nasproti tega znamenja z malim oltarčkom je stalo leseno napajalno korito. Tu so tudi menjali zlomljene ojnice pri vozičkih s »trugo« in »šlitih« – tovornih saneh. Kot tretje rudarsko znamenje je na sredi starih Jesenic (Murove) stal do leta 1925 velik lesen križ z belim razpelom. Pri tem znamenju so se vozniki ozrli in odkrili, saj je

bil za njimi konec težke poti čez Pejce, ki se je zaključila za Kosovo graščino. Deloma »flajštrana« kamnita pot je od tu peljala naprej in pri nekdanjem hotelu Korotan (kavarna Novak) prečkala »cesarsko« cesto proti Savi. Po letu 1870, ko je stekla gorenjska železniška proga, pa je bil bolj prikladen prehod na Savo čez progo pri hotelu Pošta, kjer so bile rampe in železniška čuvajnica. Ko je bilo kopanje rude po letu 1895 ustavljeno, se je zaključilo tudi prevažanje z živo vprego, a ne povsem. Nekateri furmani so potem prevažali »sovtan« za nove Martinove peči in les.

V letu 1866 je lastnik savskih fužin Valentin Ruard začel za svoje potrebe graditi novo 9 km dolgo cesto z Jesenic v Planino pod Golico. Zgrajena je bila 1871. Šele leta 1899 je cesta postala »javna imovina« in se je smelo po njej prosto prevažati. Pri cesti je bilo na prvem večjem ovinku nad nekdanjimi Pisarjami, kjer je danes dom upokojencev, postavljeno veliko leseno razpelo – furmansko znamenje in ob njem klopi.

Gorenjsko progo ali Rudolfovo železnico od Ljubljane do Trbiža so gradili od pomladi 1869. Javnemu prometu je bila izročena v decembru 1870. V začetku je po njej peljal samo en par vlakov na dan, leta 1871 sta bila uvedena dva para. Leta 1884 je bila železnica podržavljena, 1890 pa je bil zgrajen še izvozni železniški tir do železarne.

Z železnico je pričela odmirati vozarska dejavnost. Vozarji so opravljali le še krajše in okoliške vožnje. Ker pa vlak ni bil poceni in vsakomur dostopen, so si krajani namesto poti v Radovljico, Kranj, Ljubljano, Beljak in Celovec pomagali z od občine postavljeno »potovko«, ki je po naročilu opravljala zanje različne poti in manjše nakupe zdravil ali tobaka.

Prvi, na pol lesen gasilski dom z vodnim bazenom je bil na Jesenicah postavljen leta 1894, in sicer ob potoku, ki je izviral iz Mirce in tekel skozi Murovo in pod glavno cesto mimo današnjega Spominskega parka v Savo. Stavba je imela visok lesen stolp za sušenje platnenih cevi. Nad vrati je visela pločevinasta podoba sv. Florjana, ki jo je izdelal edini samostojni kovač, Zaveljcina s Stare Save. Pri gašenju so si pomagali z vodo iz stoletnih napajalnih korit – lesenih vodnjakov. Na Murovi, kjer je bilo takrat lesenih hiš in gospodarskih poslopij največ, je bilo tudi več napajalnih korit, ki so se imenovala po domačih hišnih imenih. Od zahoda so si sledili »Smukov korit« (ob hiši na Murovi 1), največji trodelni »Svedrarjev korit« (na začetku današnje Rogljeve ulice; še prej je stal nasproti Kosove graščine, nato so ga prestavili) in nad cerkvijo »Škafarjev korit«. Nekako okrog leta 1900 so bila korita obnovljena s cementom iz Mojstrane. Do danes sta na Murovi ostali dve betonski napajalni koriti, in sicer »Višnarjev korit« z letnico 1903 in obnovljen »Škafarjev korit«.

V gasilskem domu je bil tudi manjši in zatohel prehodni zaporniški prostor, imenovan »Maruška«, kjer so prestopniki čakali na sprejem v zapore v Radovljici ali v Kranjski Gori. Zadnji večji požar je bil leta 1899, ko je bilo neko noč v ognju več poslopij pod župno cerkvijo. Stari gasilski dom je služil svojemu namenu do leta 1931, ko so ga zaradi širitve pokopališča podrli.

Jeseniška železniška postaja je doživela nekaj sprememb. Prvotno postajno poslopje je bilo leta 1870 postavljeno na desni strani proge – na Savi. Da pa je postaja dobila ime (Assling) po Jesenicah, je bilo odločilno to, da so bile Jesenice trg, Sava pa le naselje. Postaja je stala skoraj pred Ferjanovo hišo. To prvo postajo so podrli leta 1905, ker se je znašla sredi tirov, ki so jih postavljali za novo primorsko progo. Leta 1966 je bil ukinjen del gorenjske proge na odcepu Jesenice–Rateče–Planica.

V času gradnje proge Salzburg–Jesenice–Gorica–Trst, nove železniške postaje in karavanškega železniškega predora so leta 1905 cesto med Jesenicami in Savo prekinili in speljali dve novi: eno od Tancarjeve hiše proti vzhodu, preko ljubljanske proge, po klancu navzdol do železarne; drugo od hotela Pošta, preko železniškega nadvoza in nasipa do tam, kjer je bila prekinjena stara cesta. Nasproti nove postaje je zrasel Paarov hotel in dve veliki železniški hiši, kasneje pa še druge (Vallijeva vila, Koželjeva hiša s prvo lekarno, šola – današnja gimnazija).

Na mestu, kjer je bila stara cesta z Jesenic na Savo prekinjena, so leta 1905 odprli 70 m dolg predor pod železniško progo. Bil je neosvetljen in nizek, zato je med Jeseničani povzročil splošno nejevoljo.

Za potrebe gradnje karavanškega železniškega predora je bila nad Hrušico, po Žerjavcu, čez potok Jesenico in na pobočje Mirce speljana ozkotirna železnica »fligelpon«. V kamnolomu so obdelovali ogromne rdeče marmorne sklade, »kvadre« za oblogo predora, in jih prevažali z dvema lokomotivama na električni pogon. Električni tok je dajala novo zgrajena vodna centrala v Vintgarju.

Dne 19. 7. 1906 je bila slavnostna otvoritev proge in nove železniške postaje, na katero je prišlo več tisoč ljudi od blizu in daleč. Druga železniška postaja je bila uničena ob zavezniškem bombardiranju 1. marca 1945. Današnja je bila zgrajena leta 1955.

Čeprav so imele Jesenice dobro železniško povezavo, pa so bile makadamske ceste po prvi svetovni vojni, ko so pripeljali prvi avtomobili, slabe. Od železniške postaje so taksisti vozili izletnike v Dolino in v Planino pod Golico. Prve avtomobile pa so si nabavili tudi nekateri premožnejši domačini. Pred drugo svetovno vojno pa se je po Jesenicah vozilo tudi okoli 20 motoristov. Za gorivo so skrbele štiri bencinske črpalke (z dvema steklenicama v Balohovi hiši, s tremi steklenicami pri trgovcu Čufarju, v železarni KID na Savi in v trgovini na Javorniku pa so hranili bencin v sodih in ga prodajali v navadnih steklenicah). Prve lokalne avtobuse je uvedla Železarna Jesenice po drugi svetovni vojni, in sicer leta 1953, ko je imela poleg osebnih in tovornih avtomobilov tri avtobuse za prevoz svojih delavcev. Leta 1959 je podjetje Avtoservis poskrbelo za redni lokalni avtobusni promet med Jesenicami, Hrušico, Koroško Belo in Blejsko Dobravo.

Čez železniške tire sta bila speljana »Krivi most« na Savi in »Šrajev most« pri hotelu Pošta. Čezenj so se s »koretami« – ročnimi vozki na dve kolesi – odpravljali kajžarji, doma v glavnem z Murove, ki so imeli vzdolž reke Save svoje njivice in zelnike. Omenjena dva mostova sta se morala umakniti leta 1957 ob elektrifikaciji železniške proge Jesenice–Področca. Ostal je le »Plavški most« na Spodnjem Plavžu, ki je bil podaljšan in razširjen.

Umakniti pa se je moral tudi lesen Žvagnov most čez Savo na Plavžu, ki je povezoval bregova reke blizu sedanjega balinišča v »Bazi«. Pred več kot desetletjem so postavili betonskega nedaleč stran.

Do leta 1993 so zgradili avtocesto in bencinsko črpalko.

MLINI, ŽAGE, OBRT, KMETIJSTVO, TRGOVINE, GOSTILNE ...

Že Valvasor 1689. omenja, da so Jesenice slovele tudi po rdečem marmorju, ki so ga lomili v poljubnih kosih v bližnjem kamnolomu, in opisuje, da je čudovit in da odbija prekrasne barve.

V prvih desetletjih 19. stoletja je na območju Jesenic delovala pletilnica nogavic in oblek, ki je zaposlovala največ 60 oseb, večinoma kočarje in najemnike. Zaradi potreb po usnju in domače živinoreje so nastajale strojarne in usnjarne.

Okoli leta 1820 je edini mizar imel svojo delavnico nad Novakovo kavarno (prej hotel Korotan). Leseni hiši so rekli pri Jakmu. Njegova odlika so bile skrinje, nizke omare s predali in tedaj posebno v čislih postelje, ki so jim rekli »špampet«.

Poleg železarskega podjetja KID je na Jesenicah najbolje napredovala lesna trgovina.

Na Plavžu pod Žerjavcem so ob Trudnovi hiši proti koncu 19. stoletja v več rovih začeli kopati temnordečo ilovico, ki jo je železarna potrebovala za oblaganje martinovk.

Ena od pomembnih surovin, ki so jo na območju Karavank pridobivali v našem koncu, je bila tudi sadra, ki so jo od 17. stoletja odprodajali v Italijo in na Koroško. Kopali so jo kmetje in vozili na Plavž, kjer so jo v treh mlinih drobili v mavec.

Ob potoku Jesenica, ki izvira pod Golico in se izliva v Savo, je stoletja delovalo okrog 12 žag in navadno še mlin poleg njih. Ker je bila voda ob njih zajezena, žagarjem in mlinarjem ni nikoli manjkalo ribjega mesa. Zadnja žaga in mlin sta bila v lasti posestnika Šraja. Leta 1938 je ob potoku še vedno delovalo več žag in mlinov, med njimi pa še moderna žaga in mizarska delavnica Andreja Čuferja (kjer je bil po drugi svetovni vojni lesnogalanterijski obrat) in nižje žaga lesnega industrijca Ernesta Rekarja.

Način življenja v katastrski občini Jesenice v obdobju od 1817 do 1827 je opisal Silvester Mirtič, in sicer: »Prebivalstvo je v okolici fužinskih obratov prebivalo v enonadstropnih lesenih hišah, obdanih z vrtovi in travniki s sadnim drevjem. Preživljalo se je z rudarjenjem, oglarjenjem, drvarjenjem, tovorništvom, poljedelstvom in živinorejo. Na njivah je pridelovalo pšenico, rž, ječmen, oves, koruzo, proso, ajdo, deteljo, krompir, lan, repo, zelje in fižol. Vsakodnevni jedilnik je bil sestavljen iz ajdovih in koruznih žgancev, prosene in ječmenove kaše, fižola, zelja, repe, jabolk, mleka, mlečnih jedi, kruha in prekajenega mesa. Največje kmetije so imele po enega hlapca, deklo in pastirja, pa tri konje ali štiri vole, deset do dvanajst krav, trideset do štirideset ovac in štiri svinje. Ovce so redili zaradi volne za domače potrebe, delno pa za prodajo suknarjem v soseščini.«

Leta 1908 je bilo v celotni jeseniški župniji komaj 20 kmetov, vsi drugi so bili obrtniki, tovarniški delavci in železničarji.

Konec 1944. je imelo živino na Murovi še 19 hišnih posestnikov, večinoma po eno kravo, trije še ovce in eden tudi konja. Sredi preteklega stoletja je Kmetijska zadruga organizirala živinorejske razstave oziroma sejme na prostoru ob zahodni strani nekdanjega pokopališkega zidu.

Med obrtnimi dejavnostmi medvojnega časa so prevladovala predvsem trgovske, rokodelske in gradbene obrti. Na Jesenicah je bilo v letih od 1920 do 1940 prijavljenih 150 obrtnikov. Kolektivna obrtna zadruga za sodni okraj Kranjska Gora je bila ustanovljena v gostilni pri Mesarju leta 1929. Večina obrtnikov je imela svoje lokale in dejavnosti ob Gosposvetski cesti (današnji Titovi) v starem delu Jesenic in na Obrtniški ulici (današnja Kejžarjeva na Savi).

Jeseničanka Olga Osredkar, rojena Ravnik, ki je otroštvo (čas okoli leta 1930) preživela v središču Jesenic ob Gosposvetski cesti, v svojih zapisanih spominih navaja:

»Gosposvetska je bila živahna cesta! Od začetka do konca so se vrstile trgovine, gostilne in obrtne delavnice. V naši, Fadovi hiši (stala je nasproti vhoda v predor, ki je bil med hotelom Triglavom in

Dolararjevo hišo), je bila mlekarica /.../ V Dolararjevi hiši nasproti sta bila trgovina in frizerski salon. Na desni je bila mesarija Ambrožič, gostilna in trgovina Sitar, nad njo pa kavarna Čop... Še naprej po ulici je bil urar Mavricij Smolej, nato pa gostilna Hrvat in kavarna Pariz. Ob bombardiranju Jesenic (1. 3. 1945) je bila hiša poškodovana, danes je stoji samo še polovica. Blizu stopnic pod cerkvijo je bila Jureževa trgovina s semeni, suho robo in sladkarijami...

Levo od Fadove hiše je bila majhna hišica, v kateri je imela nekaj časa trgovino z zelenjavo moja mama. Kasneje je bila tam Jančigajeva trgovina s čevlji, še kasneje pa manufaktura Tramšek. V Bajžljevi hiši je imel trgovino Ivan Ban, poleg je bila Bajžljeva mesnica. Na mestu današnjega hotela Korotan (Novak) oziroma kar je od njega ostalo, je bila najprej Hauptmanova pekarija. Na gornjem koncu se je držala majhna Ječarjeva hišica, v kateri je bila modistka Lavrinec. V izložbi sta bila vedno dva slavnika, okrašena s češnjami! Po cesti naprej je bila Mesarjeva – Ratečanova gostilna /.../ Tej je sledila Tancarjeva gostilna. Za gostilno je bila vila občinskega zdravnika Kogoja... tam, kjer je danes sodišče, se je na zahod do Hrvatove mesarije razprostiral travnik z imenom Žale. Spominjam se, da je občasno tam stal cirkus z vrtiljakom. Pred Hrvatovo je bila Rožmanova hiša, v kateri je bila drogerija Peharc. Za Hrvatovo mesnico so se vrstile Furova hiša, Poljšakov hotel Pošta s trgovinico, pa Moričeva trgovina – kasneje »rdeči konzum«, Balohova gostilna in Kovačičeva trgovina. V Rajmontovi hiši nasproti Kosove graščine je bila v stari Jugoslaviji žandarmerija.

V bregu za našo hišo se je zdrapana stezica vzpenjala do Razgledne poti. Pod potjo je stalo nekaj delavskih hiš, med njimi tudi Golobova. V skali pred njo je bil obroč, na katerega naj bi v davni prevezovali čolne, ko je bilo v dolini še ledeniško jezero. Zgodbo nam je povedal ravnatelj meščanske šole profesor Gospodarič – pa tudi to, da je bila v Polančevi hiši na Murovi pred mnogimi leti trgovina. Hiše se spominjam: bila je lesena, razpadajoča, tla v veži so bila iz steptane črne prsti. Po drugi svetovni vojni so jo podrli.

Nad našo hišo je bila občinska hiša, v kateri je stanoval občinski policaj Kerštajn, Liznjekov iz Kranjske Gore. /.../ Spominjam se dveh kostanjevih drevoredov, ki ju danes ni več. Prvi je potekal od Šrajevega mostu do podvoza na Savi, drugi od železniške postaje do šole. Po drugi svetovni vojni so kostanje zaradi širitve ceste posekali. /.../«

Na Murovi je vse od leta 1919 izstopala Višnarjeva umetna obrt oziroma izdelovanje spominkov, dejavnost, ki se je do takrat še nihče ni lotil. Od leta 1921, ko so se preselili v Smukov grad (Murova 1), so si v pritličju uredili in opremili delavnico. Prvič so izdelke razstavili v Ljubljani na velesejmu, kjer so jih obiskovalci razgrabili. Zaradi številnih naročil so zaposlili še mizarja in strugarja, a glavno sta še naprej delala Drago Višnar in njegova žena. Drago je rezbaril in vžigal v les, žena pa je izdelke poslikavala. Njegovi spominki so že čez nekaj let zasloveli tudi na tujem. Med drugo svetovno vojno, ko je obrt skoraj propadla, ga je reševala izdelava cokel in puškinih kopit. Po vojni pa spet ni bilo lahko, ker oblast ni bila naklonjena privatnikom. Po letu 1954 so obrt prevzeli sinovi, ki so se izučili za lesostrugarja, trgovca, rezbarja in mizarja, in nadaljevali umetno obrt izdelovanja lesenih spominkov do leta 1991, kasneje pa v manjši meri še Cvetka Višnar, ki ji je pomagal oče.

Na Murovi 13 je imel kar petdeset let obrt električar Jože Markeš, ki je bil kot fant (v času prve svetovne vojne) najprej zaposlen v železarni. Njegov oče je bil uspešen lesni trgovec, ki je kljub temu, da ni imel nobenih šol, znal dobro računati. Elektrodelavnica je bila v pritličju hiše in kasneje še

posebej nasproti hiše, kjer danes propada. V obratovanju je bila vse do leta 2003. Gotovo je prav hišna obrt in očetovo veselje z njo vplivalo, da si je vseh pet sinov izbralo poklic in izobrazbo v elektrostroki. Oče je bil prvi izučen električar v tem okolišu. Zato so imeli telefon in radio pri hiši že pred 1941. Ker so bili prvi, so kar k njim poklicali tudi druge z Murove. K Markeževim jih je prihajalo poslušat radio toliko, da je morala mama znositi vse mize in stole na kup. Imeli so še tri njive in vrt, nekaj časa pa še kravo in nekaj kokoši.

Zanimiv in dolgo zamolčan podatek je, da se je v kletnem podnajemniškem stanovanju Markeževe hiše na Murovi št. 13 rodil jeseniški literarni ustvarjalec Tone Čufar.

Na Murovi so bili še »šuštar« in eden ali dva mizarja, večini pa je pred in po drugi svetovni vojni dajala kruh služba v železarni in pri železnici. V železarni oziroma žebeljarni pa so delale tudi nekatere ženske. Le dva Murovčana sta bila polkmeta. Po hišah pa je v »štero« hodila še kakšna »mojškra« – šivilja.

Pri Mokernu, v hiši na Kosovi ulici št. 6, danes več ali manj sameva mizarska delavnica. V njej je imel obrt Franci Hafner od leta 1965. Obrt je nato zaradi očetove bolezni nadaljeval do 1980 sin Dušan. Ukvarjala sta se s klasičnim mizarstvom in izdelovala predvsem okna in vrata vseh vrst.

Leta 1928 je na Jesenicah ustanovil lesni trgovec Alojz Tršan podjetje za proizvodnjo kovinske galantarije. Izdelovali so vse, od risalnih žebličkov, podkvic za čevlje, rinčic in kljukic, pisemskih sponk do večjih ključavničarskih izdelkov in posteljnega okovja. Leta 1946 je bila njihova tovarna nacionalizirana, 1948 pa ukinjena.

Vinko Ulčar, samostojni kovač, je leta 1926 najel delavnico pri podjetniku Tršanu. Ker pa je bila najemnina previsoka, je že leta 1929 zgradil hišo s kovačijo na Plavžu ob križišču s cesto v Planino pod Golico. Tedaj na Jesenicah še ni bilo kovaškega obrtnika, kljub temu da so bile potrebe zaradi drvarjenja, prevoznitva in kmetijstva velike. Bilo je še dosti furmanov in kmetov, ki so imeli konje in vole in so potrebovali vozove in sani (predvsem v bližnji Planini pod Golico). Kovaški izdelki pa so šli v promet tudi po drugi svetovni vojni za potrebe stanovanjske in cestne gradnje ter gozdnega gospodarstva. Kovačnica je delovala vse do leta 1970.

Od Plavža do Javornika je bilo samo vzdolž ceste ali v njeni bližini pred drugo svetovno vojno kar 30 gostiln.

Jaka Čop (1911–2002), znani jeseniški planinski fotograf, je o Čopovi kavarni, ki je stala za današnjo pekarno Planika oziroma nekdanjim Klabusom, zapisal naslednje: »Starša sta imela veliko prijateljev, ki so nas navadno obiskovali ob večerih. Oče jim je ponudil žganje, ki ga je kuhal v majhnem kotlu kar sproti, da so lahko prisostvovali rojstvu pristnega »frdamančka«. Prav to je dalo mami idejo, da smo odprli kavarno. Namenili smo ji tri sobe, pozneje pa dogradili še kegljišče. Glavna privlačnost kavarne je bil sodoben gramofon s številnimi ploščami »šlagerjev« (popevk) in resne glasbe. Kmalu so se začeli pri nas zbirati planinci in skalaši, smučarji pa prirejati sodniška predavanja. To je trajalo, dokler je bila mama zdrava. Ko je zbolela, smo dali kavarno v najem. V začetku druge svetovne vojne so jo Nemci zaprli in vanjo vselili svoje vojake – letalce. Pri bombardiranju Jesenic je bila hiša leta 1945 močno poškodovana. Po koncu vojne so jo udarniki porušili, kar je bilo uporabnega pa vgradili drugod. Včlanil sem se v gradbeno zadrugo in pridno plačeval za gradnjo nove hiše. Ko je zadruga propadla, je šel v nič tudi moj denar. Tako je končala naša kavarna.«

Že več kot deset let pred drugo svetovno vojno je bila nasproti carinarnice Klabusova trgovina z železino, v kateri je po vojni delovala trgovina Klabus Kovinotehne Celje.

Še leta 1958 je bilo na Jesenicah premalo pekarn in majhna izbira kruha, saj so bili objavljeni naslednji primerjalni podatki: na območju občine je leta 1923 obratovalo 13 pekarskih obratov za 10 000 ljudi, leta 1958 pa le 7 za 17 500 ljudi, na območju mesta (7500 ljudi) je bila potrošnja 40 dag kruha na osebo, kapacitete pa so pokrivalo le 70 odstotkov potreb. Prodajali so le dve vrsti žemelj in kilogramski kruh. Do leta 1968, ko so odprli novo samopostrežno trgovino podjetja Rožca na Bokalovi cesti, je bila na Plavžu edina samopostrežna trgovina pri Čufarju.

V ČASU VOJN

FRANCOSKA ZASEDBA (1809–1813)

Potem ko je leta 1789 izbruhnila francoska revolucija, se je Francija zapletla v spopad s številnimi vojskami evropskih monarhov, ki so branili stari red. Mladi republiki je uspelo zasesti tudi naše, takrat avstrijsko ozemlje šele po zaslugi Napoleona, ki je leta 1809 ustanovil Ilirske province. Uvedene so bile številne napredne novosti: občine z župani, civilna sodišča, policija in žandarmerija, uradne objave v slovenskem jeziku, šolske spremembe, matične knjige, civilna poroka, ukinitvev podložništva in uvedba davkov, pospeševanje obrti. Francoska uprava je obstajala do ponovne avstrijske zasedbe v letu 1813. Zaradi zaprtih meja z Avstrijo je v času Ilirskih provinc trpela trgovina z železom. Zmanjšanje proizvodnje so najbolj občutili odpuščeni jeseniški delavci.

17. 10. 1813 je bila objavljena priključitev Ilirskih provinc k Avstriji, ki je takoj zahtevala pokorščino. Tudi Jeseničanom so bile objavljene številne zahteve. Takoj je bilo potrebno oddati vse shranjene in najdene predmete (puške, bajonete, naboje, topovske krogle) in jih oddati avstrijski armadi; da bi se vojna čimprej končala, je bilo treba armado podpreti tudi z živežem. Zahteve so se večkrat ponavljale. Oddano je bilo treba zbrati v vreče in sode in z vprego odpeljati v vojno skladišče v Ljubljani. Po eni od takih zahtev so Jeseničani oddali 4 cente moke za kuho, 38 centov krušne moke, 90 mernikov ovsu in nekaj sena. Namesto moke pa je bilo dovoljeno oddati fižol, lečo in kašo.

PRVA SVETOVNA VOJNA (1914–1918)

»V nedeljo, 26. julija 1914, so bili po kraju izobešeni prvi plakati za vojno mobilizacijo, teden kasneje pa je sledila splošna mobilizacija. Pred letaki so se zbirale gručice moških in žensk. Kolodvor je bil oblegan, množice so valovile sem in tja ... občinski uslužbenci so dostavljali pozivnice, gostilne so se polnile. V tovarni je nastal kaos, saj je bilo poklicanih v vojsko mnogo delavcev. Popoldne je blagajnik Pongrac kar zunaj delil »voršus« (predujem) po 10 in 20 goldinarjev (20 oziroma 40 kron). Mlajše (nemške) uradnike so odposlali še isti dan in »vencelni« (tekači) so imeli dosti opravka s prenosom kovčkov na kolodvor... V ponedeljek zjutraj je izgledalo na kolodvoru, kot da se preseljujejo narodi. Menda ni bilo človeka, ki bi takrat ostal doma... Vlaki so odpeljali na vse štiri strani... Postalo je dolgočasno na Jesenicah, pust.«

Med prvo svetovno vojno so tudi na Jesenicah pustili le en bronast cerkveni zvon, veliki in mali pa sta morala v prelitje. Zaradi težkega odvzema so podrli stožčasto streho zvonika, ki so jo nadomestili

z navadno štirioglato. Potem ko je KID začela ulivati železne zvonove, je izdelala tudi malega in velikega za Jesenice.

Ker so v železarni izdelovali vojni material in ker je bila tu pomembna železniška povezava med soško fronto in zaledjem, je bilo treba urediti obrambo pred napadi iz zraka. Nad železniško postajo so v Mirci imeli pripravljen »kanon« (protiletalski top). 14. avgusta ob 7. uri zjutraj je iz žirovniške smeri priletel roj italijanskih »capronijev« in odvrigel bombe. Zadele so tovarniški »majsterhaus«, Jelenkamen, Jelencovo hišo in terjale 2 človeški žrtvi. Ob njih popoldan, ko so se letala spet pojavila, so bili ljudje že v nekaj trenutkih v kletih. Kanal od Markeža proti savski strugi je bil poln skrivajočega se delavstva. Bombe v drugem valu so bile usodne za Koroško Belo, saj so jo povsem uničile. Zvečer se je mnogo prestrašenih Jeseničanov z napolnjenimi vozički odpravilo na plavški travnik in naprej. Jesenice so ostale v popolni temi.

15. septembra in še naslednjih nekaj dni so skozi Jesenice gnali na stotine italijanskih vojnih ujetnikov proti taborišču na Hrušici. Za njimi so se skozi Jesenice pomikali dobro opremljeni vojaki nemške armade, ki so bili namenjeni na fronto pri Kobaridu. Že izgled avstrijskih vojakov je napovedoval bližnji poraz avstrijske armade. Ko je konec leta sledil umik avstrijske in nemške armade, so Jesenice prešle v drugo širšo cono vojnega ozemlja, tovarna pa je prešla pod vojaško nadzorstvo. V zadnjem letu vojne so si Jeseničani že opomogli. Iz strelskih jarkov je namreč s frontarji prihajalo najrazličnejše blago: vojaške odeje, suknje pelerine. Cvetela je kupčija s »kadorno« – izolirano bakreno žico. Delavstvo je dobivalo živila (sladkor, mast, moko) na karte. Tovarna pa jim je mesečno dajala po 10 kg žebeljev, ki so jih na Koroškem menjavali za rž, koruzo in lečo. Stari mlin ob Jesenici je spet mlel moko in na mizah Jeseničanov so bili ajdovi žganci, ržen kruh in polenta. Tudi v vojaški kuhinji na kolodvoru je bilo vsega v izobilju. S kartami za tobak se je dalo na skrivaj dobro zaslužiti. Španska (pljučna) kuga pa ni izbirala in večina prebivalstva si je želela le konca vojne.

DRUGA SVETOVNA VOJNA (1941–1945)

1. aprila 1941 so mesto zasedle italijanske enote, 19. aprila pa je oblast prevzel nemški okupator in postavil močno postojanko in protiletalsko zaščito. Kmalu so se začele aretacije, prisilne rekrutacije in mobilizacija slovenskega prebivalstva. V šole in urade je bil uveden nemški jezik, Jesenice so postale Assling, okupator pa je ponemčil še druga, celo osebna imena ter razpustil in prepovedal vse slovenske organizacije in društva, njihovo premoženje pa je zaplenil. Vsi ti ukrepi so naleteli na upor domačega prebivalstva. Prve ilegalne partizanske skupine so se 28. 7. 1941 na Obranci na Mežakli združile v Cankarjevo četo. Do prve borbe in dveh partizanskih žrtev je prišlo 1. avgusta 1941. V spomin na to bitko jeseniških partizanov je občina do leta 1997 praznovala 1. avgusta svoj praznik.

Jeseniška tovarna je obratovala za nemška vojna industrijska podjetja. Ker se je večina prebivalstva vključila v odporniško gibanje, si je železarna pomagala s francoskimi in drugimi vojnimi ujetniki.

1. marca 1945, tik pred koncem vojne, so Jesenice doživele najstrahovitejši napad v svoji zgodovini. Letalski napad je bil v dveh valovih, bombe pa so padle predvsem okrog železniške postaje in na črti od nekdanje Peklarjeve gostilne do jeseniške cerkve. Napad je izvedlo 11 letal. Železniška

postaja ni bila zadeta, pač pa začasno onеспособljena za redni transportni železniški promet. Železniška uprava je imela nasproti postaje več hiš, od katerih sta bili dve docela porušeni.

Močnejše je bilo poškodovanih in podrlih okoli 40 hiš, lažje pa okoli 150 hiš. Med človeškimi žrtvami jih je bilo 84 doma na Jesenicah in 39 iz drugih krajev.

Med drugim napadom so bombe zgrešile mesto in zadele cesto od Erlaha proti Planini pod Golico (nad drugim ovinkom desno od Erlahove žage so še vidni lijaki).

POMEMBNEJŠE STAVBE IN HIŠE

BOLNIŠNICA je bila dograjena leta 1947 po načrtih iz leta 1938, ki sta jih izdelala arhitekta Kos in Platnar. Otroški oddelek je bil zgrajen leta 1959, v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja je bila prezidana. Kasneje so tretjemu nadstropju dozidali še četrto in na strehi uredili pristajališče za helikopter.

OSNOVNA ŠOLA TONETA ČUFARJA je bila dograjena leta 1981.

FUŽINARSKA CERKEV SV. BARBARE na Plavžu je bila zgrajena in posvečena leta 1617, omenjena pa je še leta 1763. Stala je pod današnjo Petrolovo bencinsko črpalko v sklopu nekdanje fužine, ki je prenehala delovati 1774. Konec 19. stoletja pa Jožef Lavtižar o njej zapiše: »Toliko sledu se še nahaja, da je bila dolga 15 m.« Danes o cerkvi ni več nobenih sledi.

KAPELA NA PLAVŽU, ki je bila postavljena okoli leta 1910, je posvečena sv. Barbari – zaščitnici rudarjev. Nekateri domačini jo imenujejo kar Klinarjeva kapela. Še prej je tu poleg ceste stala majhna Marijina kapelica, ki je bila ljudem posebno priljubljena.

PRI ČUFARJU je bila do leta 1968 edina samopostrežna trgovina na Plavžu. Do pred približno desetimi leti je sodila v okvir podjetja Rožca, potem jo je Mercator obnovil v svojo trgovsko poslovalnico, a ime pri Čufarju je med Jeseničani ostalo.

ZDRAVSTVENI DOM je bil zgrajen leta 1965, z deli na nekdanjem Čufarjevem vrtu pa so začeli že leta 1960. V levem delu stavbe je do pred leti delovala občinska uprava. Danes ima tu še vedno prostore Upravna enota Jesenice, vendar tudi načrtuje preselitev.

KAPELICA na nekdanjem pokopališču, v današnjem Spominskem parku, je bila zgrajena po idejnem načrtu K. Luckmana leta 1927. Je spomenik padlim v prvi svetovni vojni, borcem za severno mejo in ruskim vojnim ujetnikom. V parku je tudi spomenik ponesrečenim delavcem, graditeljem karavanškega predora iz leta 1904, in grobišče padlih partizanskih borcev, ki je bilo urejeno leta 1946. Prvo jeseniško pokopališče, ki je bilo okoli cerkve sv. Lenarta, je bilo ukinjeno leta 1895 – takrat so začeli urejati novo na prostoru današnjega parka. Dokončno je bilo urejeno leta 1904, razširjeno pa leta 1931. Ker je stalo na prostoru nekdanjih Kosovih njiv, so pokopališče še dolgo let imenovali kar Kosove njive. Tu so pokopavali pokojnike do srede prejšnjega stoletja.

GASILSKI DOM je bil dograjen v letih od 1935 do 1937. Na njegovem mestu je prej stala Pošenova domačija, ki je po izumrtju lastnikov prešla pod občinsko upravo.

KOSOVA GRAŠČINA je bila zgrajena leta 1521 kot sedež belopeškega gospostva in je bila kasneje večkrat predelana. Leta 1821 so jo spremenili v popolnoma simetrično stavbo in ji na fasado vzdali nekdanji belopeški grb. Takrat je bila v lasti jeseniškega trgovca Frančiška Pavla Kosa, po katerem še danes nosi ime. Leta 1872 je graščina prišla pod Kranjsko industrijsko družbo, ki je v njej uredila tudi

stanovanja za svoje višje uslužbence. Do leta 1882 so bili v stavbi prostori občinske uprave in organistovo stanovanje. Leta 1882 jo je od Kranjske industrijske družbe odkupila občina za 10 000 goldinarjev. Od 1883 do 1913 je bila v Kosovi graščini osnovna šola. Kasneje je zopet prišla pod občinsko upravo. Pred drugo svetovno vojno so bili v »stari šoli«, kot so stavbo poslej imenovali, sodišče, zapori, stanovanje občinskega tajnika, otroški vrtec in pisarni jeseniških obrtnikov. Tudi med vojno so v pritličju ostali prehodni okupatorski zapori. Kot javna stavba z različnimi uradi je ostala Kosova graščina še po osvoboditvi. Zadnjič je bila prenovljena v letih 1982–1983 pod vodstvom jeseniškega arhitekta Gregorja Velepeca. Od takrat so v tej občinski stavbi muzejski in galerijski prostori ter poročna dvorana.

ŽUPNIJSKA CERKEV SV. LENARTA Prvotna cerkev na Jesenicah, ki je bila posvečena sv. Mariji Magdaleni, se prvič omenja leta 1460 kot podružnica radovljiške župnije. V letu 1523 je bila prenovljena in prezidana ter posvečena kot cerkev sv. Lenarta. Sredi 18. stoletja je bila barokizirana, v letu 1931 pa podaljšana in povišana. Zunanji izgled ji je dal eden prvih Plečnikovih diplomantov Dragotin Fatur z arhitektom Mirom Kosom. Kipar Franc Kralj pa je v ekspresionističnem stilu oblikoval fasado, vhodna vrata in plastiko na pilastru. Zadnjič je bila gradbeno obnovljena leta 1994. Sosednje župnišče je bilo zgrajeno leta 1976 po načrtih T. Bitenca. Ob južni strani cerkve je ohranjena nekdanja »karne« – kostnica. Ob cerkvi je bilo tudi prvotno jeseniško pokopališče. Leta 1910 je stavbo še obdajal cerkveni zid. Z zvonika so med prvo svetovno vzeli bakrena zvonova, zato je bil leta 1931 prenovljen.

HOTEL POŠTA Ob hotelski stavbi, ki je danes zapuščena, je bila nekoč poštna postaja in gostilna. Lastnik in nadpoštar Alojzij Šraj je hišo prodal Poljšaku s Primorske. Ta je poleg prvotne stavbe v obdobju med obema vojnama dozidal hotel. Stavba je zanimiva tudi zato, ker so graditelji hotela ohranili klasicistični portal z letnico 1845. Na dvoriščni strani nekdanje poznogotske stavbe iz prve polovice 16. stoletja so bili do lani (ko so stavbo porušili in prostor namenili parkiriščem) še vidni ostanki poznogotskega fasadnega pomola.

»KOLARJEV« **PARK** je dobil ime po jeseniškem županu Matevžu Kolarju, ki ga je dal postaviti pred letom 1950 na prostoru, kjer je bilo 1. marca 1945 porušeni največ hiš. Park je s stopnicami in ograjo nivojsko razdeljen in se prilega strmemu vznožju Mirce. Nasproti njegovega vhoda vodijo železna vrata v zaklonišče. V zadnjih desetletjih se park ne ureja in tako tudi njegov zidani del propada.

SODIŠČE oziroma stavba nekdanje carinarnice je bila zgrajena leta 1935. Okrog notranjega dvorišča so razvrščeni upravni prostori.

KAVARNA NOVAK (prej hotel Korotan, pred tem kavarna z istim imenom) je bila odprta leta 1935, še prej je na tem mestu stala Hauptmanova gostilna oziroma trgovina. Grajena je v modernističnem stilu z gladko fasado in ravno streho, verjetno delo arhitekta D. Faturja. Fasado simetrično deli polsteber s skulpturo, ki naj bi bila delo kiparja F. Kralja. Že od začetka je veljala za enega imenitnejših jeseniških lokalov. V njej so bili prostori restavracije, vinotoča, Manufakturne in modne trgovine za dame in gospode, pa tudi prenočišča za tujce, potnike in turiste. Za še pestrejšo ponudbo so bili na razpolago časopisi, biljard, gramofon, organizirani so bili družabni večeri z živo orkestrsko in jazz glasbo ter sobotni plesi.

PAVLEKOVA HIŠA na Murovi št. 12 je primer kajžarskega bivališča iz leta 1634. Zadnji Pavlekov gospodar je bil čevljar, ki je na tomboli zadel vprežno žival in se zato začel ukvarjati s tovarništvom. Danes je to najstarejša hiša na Murovi.

PRI JANEZKU na Murovi št. 18 je redek primer še ohranjene kmečke hiše. V osnovi je iz 18. stoletja s kasneje dodanim lesenim nadstropjem in gankom. V notranjosti ima izbo in črno kuhinjo, leseni stropi so odsev renesančnega in baročnega oblikovanja. Hiša je znana kot prva jeseniška šola, in sicer od leta 1825, ko so jo z uvedbo rednega pouka preoblikovali v enorazrednico. Hišo je leta 1985 odkupil Ciril Praček in jo postopoma obnovil.

KRAJEVNA IMENA, DOMAČA HIŠNA IN NEKATERA LEDINSKA IMENA

»Ta kraj ASLING, po kranjsko JESENICE ima to zadnje ime po drevesu jesen, kar pomeni ESCHBAUM, drevesa s katerimi je ta pokrajina gosto porasla. Tudi nemško ime izvira od tega drevesa, čeprav je malo spremenjeno in je iz Eschling nastal Asling.« (iz Slave vojvodine Kranjske, knjiga XI, stran 21). Po drugi verziji pa je kraj dobil ime po potoku Jesenici.

Osrednjemu delu Jesenic pravijo ljudje »Ta stare Jesenice«. Ta predel okrog hotelov Pošta in Triglav leži večinoma že na pobočjih Karavank. To je Murova, ki zaobjema hiše okrog cerkve sv. Lenarta in pod njo. Zgornji del Jesenic (Spodnji in Zgornji Plavž) ima ime po plavžu (nemško Blähaus). Skozi ta del teče potok Jesenica.

Drugo tako zanimivo ime sredi "starih Jesenic" je Na bjarju. Med Štekarjevo hišo in kavarno (stavba kasnejše Novakove kavarne) je bilo pred letom 1870 (preden je stekla železnica skozi Jesenice proti Trbižu) majhno jezero. Tu so se, tako so vedeli povedati domačini, vozili tudi s čolni.

Više zgoraj, nad že omenjeno Murovo, ki ima ime po zelo temno zeleni travi "muravi", je novo naselje Mirca (narečno Merca). Ime je izvedeno iz staroslovanskega glagola, ki pomeni "teči, vreti iz zemlje", če govorimo o vodi. Pod hribom Mirca priteka iz zemlje več studencev, ki se ob dežju razlivajo po pobočju in zgodi se, da se izlivajo celo na cesto. Stari Jeseničani so trdili, da »Merca stoji na jezeru«.

Krajevno ime Plavž razlaga dejstvo, da je bila na njegovem prostoru najprej postavljena fužina s plavžem. Ledinsko ime Pisarje označuje prostor še posebno dobre orne zemlje od Doma dr. Franceta Berglja naprej proti vzhodu, kjer so imeli baje fužinski pisarji svoje njivice in so kasneje zato dali temu koncu tako ime.

IZ SPOMINSKEGA GRADIVA IN ZAPISOV LJUDSKEGA IZROČILA

NEKATERE ŠEGE IN OBIČAJI

»V pustnem času je bil velik dogodek, kadar so vlekli ploh. Fantje, ki so vlekli ploh, so iskali tista dekleta, ki so bila že zrela za poroko in jih s silo privlekli do ploha, katerega so morale poljubovati. Nato so ploh lecitirali in zbrani denar porabili za celonočno popivanje. Smreko za ploh so posekali v občinskem gozdu. Na pepelnično sredo pa vsi izčrpani od popivanja niso zmogli skopati jame za pokop pusta, zato so ga kar s petrolejem zažgali. Vsi prisotni pa smo morali glasno jokati...

Za velikonočne praznike pa mi je oče napravil "beganco", butaro, katera je bila sestavljena iz sedmih lesov: leske, drenea, kramperja, pušpana, bršljana, vrbe in oljke in ovita s trobojnico. Vse to so

krasila rudeča jabolka, fige, rožiči, ta bogati so imeli pomaranče (oranže)... V naslednjih dneh pa je bilo zanimivo, kdo bo imel najbolj glasno ragljo. Jaz sem imel tako, da sem jo moral postaviti na tla, jo zgoraj z eno roko držati in z drugo vrteti vinto. Res je močno ropotala. Tisti, ki so razbijali "kište", lesene zaboje, pa so bili najbolj hrupni. Imeli so se za glavne, ker so tako pripravili drva, s katerimi so zakurili oziroma pripravili ogenj za žegen. Vsak od nas otrok je že vedel, v katero hišo bo nesel žegnani (blagoslovljeni) ogenj, da bo dobil kakšen dinar ali jabolko. Dobro in hitro si moral vse obletati, da ti ni žerjavica zamrla. Imenitno je bilo zato videti vrtenje ognja oziroma žerjavice v manjših nerabnih posodah in piksnah. Nekateri, ki so imeli prižgane kresilne gobe obešene na žico, so ogenj lahko vrteli še z večjimi zamahi. Žegnano vodo so odnašale domov gospodinje. Mlada dekleta so nosile v jerbasih z lepim prtom pregrnjene dobrote. In za tisto, ki je prva prišla z žegnom (blagoslovljenimi dobrotami) iz cerkve, so rekli, da se bo še isto leto poročila... Za nas pobe je potem prišel na vrsto najbolj zaželen del velike noči – pirhi. Ni nam bilo pomembno, kdo bo imel najlepše poslikanega, ampak kateri bo zdržal najdlje pri štrucanju (igra sekanja pirhov)... In na ponedeljek popoldan se je začela borba. Sekalo se je s kovancem tako, da so pirh položili na tla ob zid in ga iz razdalje ciljali. (Če je kovanec obtičal v pirhu, si dobil denar in pirh. Tisti, ki si je obojega nabral največ, je zmagal.)«

Na Murovi je bil devet dni pred božičem (devetdnevnic) običaj, ki so mu rekli »Marijo nosijo«, s katerim so ponazarjali svetopisemsko zgodbo o Marijinem in Jožefovom iskanju prenočišča pred Jezusovim rojstvom. Otroci so nosili sliko z motivom Marije, Jožefa in oslička v procesiji od cerkve, po poti molili in šli vsak dan do ene hiše. Tako je lahko Marija prenočevala v devetih hišah. Leta 2000 so na Murovi ta verski običaj obudili in ga vsako leto na novo izvedejo.

Kako so se ženili? »Nevesto so prišli iskat domov. Vrata so bila zaprta. Po dolgem trkanju in prerekanju se je zaslišal rigel (zapah) in vrata so se odprla. Ko je ženin vstopil v hišo, so mu najprej pripeljali našemljeno nevesto. Tudi druga, ki so mu jo pripeljali iz kamre, ni bila po njegovem okusu. Šele tretja je bila prava. Ko sta se ženin in nevesta s svati odpravila v cerkev, jih je na poti ustavilo šranganje (zaviranje). Po daljšem "glihanju" so morale priče seči globoko v žep. Nato so vsi popili nekaj kozarcev vina ali tepkovca in "šranga", ki je bila postavljena na stolih, se je odprla. /.../ Pred cerkvenimi vrati je nevesta segla v žep predpasnika narodne noše in vrgla pest ali dve takratnih krajcarjev ali zeksarjev proti svatom in radovednejšem. Po končanem poročnem obredu je sledil "ofer" darovanje. Premožni svati so se merili, kdo bo primaknil več srebrnih ali zlatih goldinarjev. Po prihodu povorke na nevestin ali ženinov dom so bila glavna vrata zaklenjena. Po pregovarjanju prič so jih odprli. V hiši so vsi popili šilce domačega in se usedli k obloženim mizam. Po dobrem obedu so začeli igrati poskočne melodije polk in valčkov. A ženin in nevesta pred polnočjo nista smela zaplesati. Po njunem prvem plesu so prišli po nevesto tudi ostali fantje. Po stari navadi so jo nato ukradli in zaprli v kamro ter zanjo zahtevali odkupnino. Na večje ohceti so proti večeru prišli še okoliški nepovabljeni fantje. Nanje je čakal jerbas krofov in bokal vina ali mošta pa še nekaj žganja. Nepovabljene so imenovali "zapečevniki". In prav ti so ukradli nevesto ter uganjali razne norčije. /.../ Nekaj dni pred poroko so na novi dom vozili nevestino balo. Na vozovih ni smela manjkati okovana kmečka skrinja, mentrga (miza za mesenje testa), postlana postelja, kolovrat z nekaj volne in preje ter postlana poslikana zibelka na vrhu "ta nizkega kostna" (omara s 4 predali), pa velik obarvan jerbas s svitkom.

Na vozu pa je bilo skrito še "peto kolo", zajeten hlebec ovsenega ali rženega kruha (fantje so ga morali najti še preden je bil voz razložen). Zadaj za voz so privezali še kravo.«

Dokler še ni bilo postavljenih mrliških vežic, je bil na Murovi še živ običaj »vahtanja mrličev« (bedenje ob umrlem v hiši pokojnika). »Vahtali« so ga dve noči. Domači so pripravili dobrote, prišli so sosedje. Da je čas minil in da so lahko pregnali žalost, so se šli razne igre, kot je »rihtarja bit«. Zraven pa se je pilo, jedlo in kvartalo celo noč.

Ko je kdo umrl, so imeli navado reči, da »je odšel na Smukov«, kar je pomenilo na pokopališče (današnji spominski park), ki je bilo na nekdanjih Smukovih njivah.